ПРАВОСУБ'ЄКТНІ НОМІНАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАД

С.Т.Лавриненко, Є.С.Якубовська
(*кандидати філологічних наук, доценти,*
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Рассмотренные в статье правосубъектные маркеры отражают балладные представления о круге возможностей разных по возрасту, полу, общественному положению персонажей – инициаторов или жертв преступлений.

The article deals with ethnic markers of the ballad discourse law subjects. The analyzed nominations reflects an informative about legal potential predetermined by gender, age, property and local parameters of law subjects, who presented in the texts as law disruptors, crime victims, object of convictions.

Мовні позначення персонажів українських балад супроводжують текстові фіксації міжсуб'єктних взаємодій і реалізують інформативність сфери народноправової культури.

Метою нашої статті є аналіз маркерів баладної правосуб'єктності. Питання номінації особи неодноразово були предметом уваги Г.А. Уфимцевої, Ю.С. Степанова (1), Б.О. Серебренікова, О.С.Кубрякової (2), О.О. Тараненка (3), А.К.Мойсієнка (4) та ін. Способи фольклорних індексацій людини детально розглянуто у дослідженнях Г.В. Межжеріної (5), М.С. Скаб (6), Т.П. Беценко (7), Н.О. Данилюк (8), Н.Б. Алатиревої (9), В.В. Лєснової (10), О.А. Молодичук (11) та ін. Розмисли щодо вербальних індексацій правосуб'єктів народних казок, пісень, дум представлено нами у серії статей (12; 13; 14). Спроба вивчення культуро-правової інформативності антропорелевантних номінацій баладного конструкту здійснюється вперше.

Баладний герой змальовується скупими засобами, він максимально наближений до реальної дійсності й сприймається як цілком пересічна істота. Особливості жанру не передбачають портретних характеристик діячів: носії первісних правових уявлень зображуються ніби «зсередини». Про те, що персонажі зазнають жаху, відчаю, тяжких страждань, каяття, яке доводить до самогубства, свідчать переважно самохарактеристики та опосередковані ремінісценції, занурені у вертикальний чи горизонтальний контексти фольклорної традиції. Розповідь ведеться ніби безсторонньо, однак сугестивний потенціал тексту спонукає реципієнта до самостійної градації моральних акцентів. Отже, культуро-правовий досвід, систематизований баладою, дістає максимального осмислення у процесі індивідуального сприйняття сюжету. Засобами передачі почуттів, душевних станів, окремих рис вдачі, фіксаціями конкретних статусних параметрів і сторонніх оцінок досягається створення закінчених у правовому плані образів.

Балади деталізують різні аспекти міжлюдських стосунків, пов'язаних із дошлюбними відношеннями й родинними взаєминами. Тож, цілком закономірно, масив правосуб'єктних номінацій баладного конструкту включає розгалужену систему індексацій фактів генеалогічної спорідненості. Позначення прямої спорідненості через шлюб – жінка, дружина, жона, чоловік, муж, діти – віддзеркалюють сенс баладних конфліктів. *Вельможная пані да й була вразлива, // Свого мужа мала, Петруся любила* (15, 49). *Та й узяв жінку не до любові, // Не до любові, не до розмови. // Ані хліб спекти, ні між люди піти* (15, 149).

Численні номінації суб'єктів права, що фіксують пряму кровну спорідненість першого ступеню, представлені одиницями: батько, батенько, тато, отець, матір, мати, матусенька, ненька та ін. *Мене мати не давала, // Щоб я тобі постіль слала* (15, 74). *Чи тим діти розійшлися, // Що батька немає?* (15, 286). Парні позначення батьків у межах вузького контексту визначають міру правоспроможності й відповідальності кожного з них. *Рятуй же, козаче, я ще молоденька, // Получиш награду від мого батенька // Від мого батенька коня вороного, // Від матері, серце, черкаське сідельце* (15, 61). Правосуб'єктні позначення батьків утворюють опозиції з відповідними номінаціями дітей. *У неділю рано мати доньку била* (15, 48). *Туман яром покотився, // Батько з сином посварився* (16, 212). Правосуб'єктні номінації, що відтворюють пряму біологічну спорідненість різних ступенів, представлені одиницями: син, синочок, донька, дочка, доня, онука, внука та ін.

Параметри бічної кровної спорідненості правлять за основу правосуб'єктних маркерів: брат, братик, сестра, сестриця та ін. *Два братчика траву косили, // Ой там при долині. // Сестра Ганичка обідець несла* (15, 88).

© С.Т.Лавриненко, Є.С.Якубовська, 2010

У текстах балад представлені правосуб'єктні фіксації соціально-сімейної спорідненості різних ступенів. Перший ступінь соціальної спорідненості за шлюбом зафіксовано у номінаціях, що окреслюють правовий потенціал старших членів родини: свекруха, свекор, свекорко, теща, тесть та ін. *У мене свекруха – розлучниця, // Розлучила мене з дружиною, // Із маленькою дитиною* (16, 130). *А тещенька, да як матінка, сніданнє готує* (15, 58). Другий ступінь представлено одиницями: невістка, невісточка, зять, зятик та ін. *А вже мати обід приставляє, // А невістки з комори немає* (15, 180). *Ой не вийшла мила, да, гей, тільки мати: // – Годі, годі, зятю, зятювати, // Бо вже твоя мила, да, гей, заручена, // В сосновім трумені положена* (15, 35). Уявлення про бічну соціально-сімейну спорідненість оформлено відповідними номінаціями: зовиця, дівер, діверко, шурин, швагер, племінник, сестринча, небожатко. *Ой ти, шваґре недоросли́й, // Не бий сестру, – не будь злосний* (15, 214).

Маркери, що вказують на порушення спорідненості, пов'язане з втратою близької людини, – удова, удовець, сирота – засвідчують обмеження правового потенціалу. *Коли мурували білу Маковицю, // Гонили на панське…// Убогу вдовицю* (15, 188). *Оженився удовець, оженився молодець* (16, 112). *Діти ж мої, сиротята, // Пропав же я з вами!* (15, 154).

Правосуб'єктні знаки фіктивної спорідненості, пов'язаної з повторним шлюбом та встановленням опіки – мачуха, мачушина, вітчим – індексують можливості некровних родичів, що взяли на себе функції батька чи матері. *Та уже нас мачушина чесала, чесала, // Та з кожного волосочка кровця витікала* (15, 223). *В кого мати рідна – воленька гуляти, // В мене ж молодої // Ще й мачуха люта* (15, 222). *Лихий вітчим козаченька молодого лає* (15, 204).

Усі суб'єктні номінації, здійснені на підставі ознак генеалогічної спорідненості, окреслюють коло правових можливостей персонажів. Комплексні маркери, представлені традиційними текстово-образними універсаліями, – рідна мама, нерідна матінка, нерідний батенько, лихий вітчим, рідна дочка, вдовин син, хазяйська дитина, брат рідненький, старший братик, менша сестра, законний муж, молода невістка, убога удовиця – орієнтовані на акцентуацію певного сектора протоюридичної свідомості.

Баладна інформативність сфери правосуб'єктності може спиратися на семи вікових чи статевих характеристик, які часто реалізуються синкретично, визначаючи рівень зрілості особи чоловічої чи жіночої статі: дитина, дівка, дівча, дівчатко, хлопець, легінь, молодик, парубок, старий, старенька, дід, баба та ін. Статево-вікова стратифікація баладних персонажів відтворює елементарні уявлення про права і можливості дітей, неодруженої молоді, одружених чоловіків і жінок, літніх людей: *Плакала молода за старого йдучи* (16, 87). Вказівки на вік і стать можуть здійснюватися прямо чи опосередковано. Переважна більшість правосуб'єктних номінацій баладних текстів включає опосередковану вказівку на вік: козак, чоловік, батько, жінка, господиня, мати тощо. *Його поховали, де хлопці стояли, // Її поховали, де дівки стояли* (15, 37). *Сидить баба на бережку, віри не доймає* (15, 144). Деталізація чи протиставлення вікових параметрів персонажів у межах вузького контексту узгоджується із внутрішньою динамікою баладного жанру й сприяє окресленню правових можливостей учасників конфлікту. *Ой там в лісі хата – добрая господа: // Майстер старий, хлопець малий, майстрова молода* (15, 155). *Не женися, милий, да гей, у Петрівку, // Та не бери вдови, тільки дівку* (15, 36).

Правосуб'єктні маркери можуть акцентувати національну належність персонажу балади: турчин, турок, турчик молоденький, ляхи, ляшеньки, поляки, татарочка, невірний татарин, арабин, сербин тощо. Такі одиниці зазвичай виступають периферійними знаками культуро-правової інформативності, підкреслюють наявність у суб'єкта етноспецифічних уявлень щодо власних зобов'язань і можливостей та засвідчують нетотожність аналогічного досвіду представників різних національних спільнот. *Ой тікай ти в край поля, // А татарам не дайся* (15, 254). *Ой сербине, сербиночку, // Сватай мене, дівчиночку* (15, 205). Суб'єктні номінації, здійснені на підставі національної ознаки, індексують протиставлення баладних уявлень сфери правової культури через дихотомію «свій» – «чужий». *Нехай тато не сумує, // Най ми посаг не готує, // Ой бо вже я їду полем // То вже лісом зелененьким, // Та з турчином молоденьким. // Чи з турчином, арабином, // Чи з невірним татарином* (15, 248). Перебування у сугестії правового поля представників ворожої етнічної спільноти у народній уяві співвідноситься із втратою свободи, руйнацією сфери потреб та інтересів. *Та лучче мені в землі пріти // Ніж з татарином вік прожити. // Ой лучче ж мені в землі лежать, // Ніж з татарином вік проживать* (15, 250).

Семи периферійної правосуб'єктності представлені у номінаціях особи за місцем мешкання: чужоземець, подолянка, верховинка, запорожець, донець та ін. Наведені маркери вказують, що правовий досвід персонажа включає сектор, який сформувався під впливом територіально локалізованих уявлень сфери народної правотворчості: *А в тій корчмі є два чужоземці, // Один*

чужоземець на скрипочку грає. // Другий чужоземець з дівчинов гуляє (15, 77). *Ой я донця не люблю, // І за донця не піду* (15, 64).

Правова інформативність позначень особи за родом діяльності спирається на протоюридичні уявлення, пов'язані з параметрами конкретного фаху: лимар, бондар, тесля, шевчик, коваль, чабан, ратай, рибалка, косар, крамар, столяр, шинкарка, купець, солдат, муляр, кравець, швець, чернець, дяк, козак тощо. Правосуб'єктні індексації балад задіюють семи, пов'язані з номінаціями різновидів традиційних для українців промислів та ремесел. *За горою, за крутою // Косарики косять* (15, 278). *Ой у полі ратай оре* (15, 127). *Пішла тая дівчинонька трьома бережками, // Та зустріла рибалочок з трьома неводками* (15, 34). *А в тій кузні коваль кує* (15, 84). Досить часто можливості персонажа визначають енграми комерційної діяльності. *Що в полі верба, під вербою корчма, // А в тій корчмі шинкарочка молода. // Шинкує вона медом та вином* (15, 74). *А Олена заміж вийшла // За купчика молодого, // За крамаря багатого* (16, 430). Правовий потенціал служителів церкви фіксується у баладах відповідними маркерами. *Ой маю я чотири воли, чотири половії // Най си беруть, най ся ділять попи молодії* (15, 210). *Єдин син пішов у дяченьки, // А другий у козаченьки…*(16, 107). Численні суб'єктні номінації, пов'язані з родом діяльності, відтворюють народноправові погляди на військову службу. *Вбили сина – жовнірика* (15, 290). *Вітер віє по Вкраїні, // Лежить вояк на купині. // Накрив очі китайкою, // Китайкою червоною* (15, 278). Особливого розгляду варта баладна інформативність правосуб'єктної номінації «козак», яка у аналізованих текстах може не лише характеризувати рід діяльності, пов'язаний із військовою справою, але й співвідноситися з уявленнями про коло цивільних можливостей українця чоловічої статі, який на момент індексації не виконує обов'язків мілітарного характеру. *Із-за гори буйний вітер віє, // Козаченько пшениченьку сіє. // Козаченько ниви не доходить, // Дівчина з обідом приходить* (15, 102).

Правосуб'єктне позначення сфери діяльності часто містить вказівку на службовий статус особи: чура, кошовий, сотник, атаман, воєвода та ін. *Ой там при долині, ой там при потоці // П'ють мед і горілку козаки-молодці. // Між ними атаман склонив головоньку, // Склонив головоньку коню на гривоньку* (15, 257). *Пан кошовий каже: «Гнатку! Як Саву не вловиш, // То сам же ти за його голову положиш»* (15, 252). Паралельна індексація фаху й статусу свідчить про чітке осмислення носіями фольклорного масиву кола амбіцій, потреб та інтересів баладних персонажів.

Важливими знаками правосуб'єктної інформативності народних балад є мовні одиниці, що відтворюють соціальну роль особи: жебрак, бурлака, дівка-бранка, невольничка, цар, цариця, королевич, попович, пан, пані, князь, хазяїн, хазяйка, ґазда та ін. Правосуб'єктні номінації розгляданого типу часто включають семи майнового стану, генеалогічної спорідненості, оцінки з боку інших осіб, просторової локалізації: нещасна сирота, бідна вдова, презлий панич, молодий воєводенко, син крулевський, цар турецький та ін. *Пішов Іван понад лиман, // А за ним іде вельможний пан* (15, 145). *На тім коні син крулевський // В правій руці меч тримає* (15, 198).

Правосуб'єктна стратифікація баладного конструкту, здійснена з урахуванням соціального статусу персонажів, включає дві групи одиниць. До першої входять позначення людей матеріально забезпечених, наділених владою чи певними впливом; друга об'єднує індексації нужденних, позбавлених можливостей самореалізації осіб. Статусні номінації представників панівних верств асоціюються з очікуваною поведінкою, визначеною сукупністю прав і обов'язків, відповідних традиційним уявленням про роль людини у суспільстві. *Ой як пішов Петрусь у поле орати, // Аж мусіла пані слуги посилати* (15, 49). *Ой ішов він, ішов та журився, // Бо на його білявочку ґазда злакомився* (15, 56). Визначення непрестижного положення індивіда в соціальній ієрархії забезпечується семами, що індексують відсутність доступу до ресурсів, влади, низький рівень матеріальних можливостей. *Нема горя так нікому, // Як бурлаці молодому* (15, 257). *Жебрак ходить хліба просить, // Дівка за ним торбу носить* (15, 54). Контрарні за статусним потенціалом суб'єктні номінації попарно реалізуються у межах вузького контексту, підкреслюючи протилежність правових програм персонажів, які перебувають у центрі сюжетної колізії.

Правосуб'єктність баладних текстів, основою яких є життєві ситуації та наслідки побутових стосунків, досить часто реалізується через характеристику міжлюдських взаємин: товариш, друг, кума, побратим, сусід, коханка, милий, нелюб, лихі воріженьки, лихі люди та ін. *Товариш товариша на вечорниці кличе* (15, 45). *Прийшла мати із гостини, // А невістка од сусіди* (15, 172). Зазначені одиниці можуть реалізовувати позитивне забарвлення, вказуючи на приязний, незрадливий, доброзичливий тон спілкування. *Вийди, вийди, мила, краща від золота!* (15, 34). *Я за милим чекать буду* (15, 23). Правосуб'єктні маркери, що індексують негативний тип міжлюдських взаємин, сигналізують про факти неповноправ'я персонажів. *Ой хоч в мене черевички то твої, // Та й сам нелюб не до мислоньки мені* (15, 209). *Ой темная нічка, ще й темніша буде, // Та й говорять за мене превражії люди* (15, 93).

Багатокомпонентність семантики правосуб'єктних номінацій персонажів народних балад пояснюється необхідністю стислої і разом з тим місткої подачі матеріалу. Логіко-семантико-когнітивна інтерпретація концептуальних складників поліядерних протоюридичних позначень особи дозволяє представити сукупності гештальтів, здатних окреслювати коло можливостей діяча у зв'язку із вказівками на: 1. Стать + вік: молода дівчина. 2. Стать + вік + національна належність + оцінка: турчик молоденький. 3. Стать + вік + сімейний стан: стара мати. 4. Стать + вік + оцінка: красна дівка. 5. Стать +вік + рід діяльності: молода шинкарка. 6. Стать + вік + соціальний статус: дівка-бранка. 7. Стать + вік + сімейний стан + соціальний статус + оцінка: воєводенко молоденький. 8. Стать + національна належність + конфесійна віднесеність + оцінка: невірний татарин. 9. Стать + національна віднесеність + оцінка: злий татарин. 10. Стать + сімейний стан + оцінка: брат рідненький. 11. Стать + сімейний стан + соціальний статус: поповський син. 12. Стать + сімейний стан + майновий статус: убога вдовиця. 13. Стать + соціальний статус: вельможний пан. 14. Стать + соціальний статус + національна належність: цар турецький. 15. Сімейний стан + соціальний статус + вік: хазяйська дитина. 16. Соціальний статус + оцінка з боку інших осіб: нещасна сирота. Найвиразніше у когнітивній структурі правосуб'єктних номінацій народних балад відтворені мотивації сімейного стану, соціального статусу, оцінки типу міжлюдських взаємин.

Номінації правосуб'єктів представлені у баладному конструкті розгалуженою системою одиниць. Частотність використання, узуальність форм й високий ступінь деталізації семантичного спектру антропонімів переконує реципієнтів у правдивості передачі почуттів і переживань персонажів, позначених тими самим засобами, які масово використовуються звичайними мовцями у повсякденній практиці спілкування. Картини людських пристрастей і переживань, фіксації душевних станів героїв, підкріплені вказівками на стать, вік, рід діяльності, родинний стан, соціальний статус, знаходять відгук і співчуття спільноти, що сприймає твір, й створюють належні умови для її морального самовдосконалення.

Мовним знакам фольклорної персональності належить важлива роль у декларуванні позитивних і негативних зразків міжсуб'єктних взаємодій, а отже й у реалізації етносоціальних і культурних стереотипів правової поведінки українця.

Перспективи дослідження пов'язуються з аналізом вербалізацій рольових програм осіб, індексованих баладним конструктом.

1. Языковая номинация. Общие вопросы / Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева, Ю.С. Степанов. – М., 1997.
2. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова. – М., 1988.
3. Тараненко О.О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови // Мова і культура. – К., 1986.
4. Мойсієнко А.К. Динамічний аспект номінації. – К., 2004.
5. Межжеріна Г.В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі. – К., 2006.
6. Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові. – Чернівці, 2003.
7. Беценко Т.П. Текстово-образні універсалії думового епосу: Структура, семантика, функції. – Суми, 2008.
8. Данилюк Н.О. Поетичне слово в українській народній пісні. – Луцьк, 2010.
9. Алатирєва Н.Б. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту. – Одеса, 2002.
10. Лєснова В.В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках. – Луганськ, 2004.
11. Молодичук О.А. Лексико-фразеологічні засоби образності в українській народній баладі. – К., 2004.
12. Лавриненко С.Т. Суб'єкт права в українській соціально-побутовій казці // Культура народов Причерноморья: научный журнал ТНУ. – Симферополь, 2008. – № 137. – Т.2.
13. Лавриненко С.Т. Номінації суб'єктів права в українських календарно-обрядових піснях зимового та весняного циклів // Записки з українського мовознавства: збірник наукових праць. – Одеса, 2009. – Вип. 18.
14. Лавриненко С.Т. Правосуб'єктні маркери українських народних дум // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник. – К., 2009. – Вип. 39/1.
15. Балади / Упорядники О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук. – К., 1987.
16. Балади. Родинно-побутові стосунки / Упорядники О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук, А.І. Іваницький. – К., 1988.

17. Бігун В.С. Людина в праві. Аксіологічний підхід: Автореф. дис… канд. юрид. наук. – К., 2004.
18. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу. – К., 2006.
19. Мех Н.О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти: Автореф. дис... д-ра філол. наук. – К., 2009.